

Izobraževanje etničnih manjšin v Sloveniji: lakmusov papir aktivne družbe

Education of ethnic minorities in Slovenia: test of active society.

Borut Rončević¹

Povzetek

Družbe, ki se najbolj prilagajajo na spreminjajoče se mednarodno okolje in pri tem kombinirajo cilje ekonomskega razvoja s socialno in kulturno prosperiteto, so aktivne družbe, ki svoje probleme razrešujejo na temelju integracije vseh relevantnih segmentov populacije. V tem članku se ukvarjamo z vprašanjem, ali je Slovenija – kot relativno uspešna post-socialistična država - taka družba. To testiramo na vprašanju izobraževalnih pravic njenih etničnih manjšin. Analiza kaže, da Slovenija ne more preseči tradicionalne delitve med avtohtonimi manjšinami, ki uživajo znatno zaščito, in novejšimi manjšinami iz republik nekdanje Jugoslavije, ki jih izobraževalne politike ignorirajo in s tem prispevajo k njihovi asimilaciji. Ta neuspeh politike bo lahko velika ovira pri čedalje večji potrebi po integriranju vseh segmentov populacije v proces kreiranja razvojnega konsenza.

Ključne besede: izobraževalne politike, etnične manjšine, avtohtonost, alohtonost, asimilacija in pluralizem

---

¹ Dr. Borut Rončević je izredni profesor na Fakulteti za uporabne družbene študije v Novi Gorici.

Abstract

Societies that most successfully adjust to changing international environment and combine the goals of economic development with social and cultural prosperity are active societies, which continuously solve their problems on the basis of integration of all relevant segments of its population. This article deals with the question whether Slovenia, a relatively successful post-socialist state is such a society. This is tested on the issue of educational rights of its ethnic minorities. The analysis shows that Slovenia cannot transcend the traditional division to autochthonous minorities, which exercise substantial protection, and recent economic immigrant minorities, which are ignored by educational policies and assimilated. This policy failure could be a strong liability in the face of the increasing need to integrate all segments of population to the process of creation of developmental consensus.

Keywords: *educational policies, ethnic minorities, autochthonous, alochtonus, assimilation and pluralism*

Uvod: Družbena kohezivnost in etničnost v razvojnih procesih

Dve desetletji po začetku post-socialistične tranzicije lahko rečemo, da je Slovenija med tistimi državami, ki je te procese uspešno prestala. Čeprav je to vprašanje interpretacije, lahko trdimo, da je Slovenija uspela vzpostaviti ravnovesje med politikami, ki spodbujajo gospodarski razvoj in blaginjo njenega prebivalstva². Vendar pa globalizacijskih procesi in

---

² Pregled različnih indikatorjev ekonomskega, političnega in družbenega razvoja navaja k sklepu, da po razvojnih performancah dohiteva – in v nekaterih primerih prehiteva – manj razvite članice EU, še posebej južno krilo (Portugalska, Grčija, morda celo Španija) (Adam et al. 2005). Ti dosežki so osupljivi še posebej v primerjavi z državami jugovzhodne Evrope. Indeks človekovega razvoja (UNDP), ki vključuje tudi proxy sub- indekse zdravja in izobraženosti populacije, pokaže podobne rezultate. Številna pročila o konkurenčnosti držav, kot npr. *World Competitiveness Yearbook* ali *Global*

procesu evropske integracije, v katerih Slovenija aktivno sodeluje, odpirajo nove priložnosti, zastavljajo nove izzive in tudi postavljajo številne ovire. Predvsem lahko ugotovimo, da se Slovenija sooča z izzivom postati ena najbolj razvitih držav Evropske unije, kar pomeni, da bi se pridružila skupini najbolj konkurenčnih in inovativnih evropskih držav. Alternativa je gospodarska, socialna in kulturna stagnacija. Ekonometrične analize (Mrkaić, 2002) in mešani (kvalitativni in kvantitativni) pristopi (Adam et al. 2005) prihajajo do istega sklepa, da Slovenija ne more še naprej izboljševati svojih razvojnih performanc brez jasnega paradigmatkega premika. Če ilustriramo, glede na kriterij BDP (prilagojenega za pariteto kupne moči) in podatke iz *Global Competitiveness Yearbook*, je Slovenija druga najbogatejša država na svetu v skupini neinovativnih držav. Zato ni veliko prostora za nadaljnji razvoj. Sloveniji primanjkuje razvojne dinamike, ki bi ji omogočila razvojni preboj.

Da bi dosegli podobne rezultate kot npr. Irska ali Finska, je potrebno izpolniti številne nujne in zadostne pogoje. V tem tekstu se bomo osredotočili le na vlogo etničnih odnosov kot dejavnika družbene kohezivnosti. Razvojna vloga družbene kohezivnosti je bila pogosto poudarjena. (npr. Ritzen in Woolcock 2000; Adam et al. 2005). V zadnjih dveh desetletjih so pojem družbene kohezivnosti čedalje pogosteje uporabljali tako družboslovci kot tudi oblikovalci politik. Zdi se, da globalizacija z naraščajočo kompleksnostjo in njune nepredvidljive posledice zahtevajo reakcijo relevantnih družbenih in političnih akterjev v smislu spodbujanja integracije na makro nivoju in pa ohranjanje identitet in solidarnosti na lokalnem nivoju (Chiesi, 2002: 205). Na splošno lahko koncept socialne kohezivnosti opišemo kot karakteristiko

---

Competitiveness Report pokažejo, da je Slovenija ena najbolj konkurenčnih post-socialističnih držav, čeprav je 'trdoglavo' zavračala predloge po hitri liberalizaciji, privatizaciji in uvožene recepte za šok terapije.

družbe, ki opisuje naravo odnosov med različnimi socialnimi enotami, kot so posamezniki, skupine in asociacije. To implicira solidarnost, identiteto in participacijo. Kohezivnost ne pomeni monolitične in nediferencirane družbe, ampak postmoderno družbeno stanje, ki ga karakterizira visoka stopnja funkcionalne diferenciacije ter tudi visoka stopnja družbene, socialne in sistemske integracije.

Družbe, ki se najbolj uspešno soočajo s kompleksnostjo in pri tem kombinirajo cilje gospodarskega razvoja s socialno in kulturno prosperiteto, so aktivne družbe, ki svoje probleme neprestano rešujejo na temelju organizacijskega in političnega pluralizma (Messner, 1997). Po Etzioniju so aktivne družbe tiste družbe, v katerih obstaja visoka stopnja razvojnega konsenza, hkrati pa je vzpostavljen tudi nadzor nad tem razvojem.

Nekateri avtorji (Makarovič, 2001) ugotavljajo, da procesi funkcionalne diferenciacije lahko pripeljejo bodisi do »aktivne družbe« (Etzioni, 1968) bodisi do njenega nasprotja, tj. »blokiranje družbe« (Crozier, 1970). Na temelju obsežne empirične evidence lahko dopolnimo, da enako velja za procese segmentarne diferenciacije; etnične delitve so ena od manifestacij segmentarne diferenciacije v modernih družah (Makarovič in Rončević, 2009). Različne politike je potrebno oblikovati v neprestanem dialogu in medsebojnem povezovanju – tako formalnem kot neformalnem – vseh relevantnih akterjev, s čimer se zmanjšuje pasivnost ali celo obstrukcija s strani posameznih skupin in povečuje verjetnost uspešne implementacije posameznih usmeritev ali politik. Na temelju vključevanja in integracije relevantnih akterjev in skupin se vzpostavijo pogoji za aktivno družbo (Etzioni, 1968), v kateri se strateški procesi odvijajo v interakciji (Rončević, 2008). To je hkrati edini uspešen odgovor na naraščajočo globalno soodvisnost.

Ali je Slovenija taka družba? To bomo preverjali na primeru etničnih manjšin v izobraževalnih procesih. S tem ne trdimo, da je izobraževanje etničnih manjšin ključno slovensko razvojno vprašanje ali ovira. Vseeno pa gre za vprašanje, ki ga je potrebno upoštevati. Nerešena medetnična razmerja so bila zagotovo pomembna ovira razvoju številnih držav Jugovzhodne Evrope, kjer so netolerantni nacionalizem in nasilni procesi predhodili demokratični tranziciji. (Rupnik, 1999).

Medetnične napetosti lahko pomembno vplivajo na družbeno kohezivnost z dvema mehanizmoma. Prvič, lahko vpliva na socialni položaj manjšin, ker lahko vodi so socialne neenakosti in izključevanja velikih delov populacije. Drugič, lahko vodi k eroziji medsebojnega zaupanja ali celo do odkritih konfliktov, s čimer negativno vpliva na komunikacijo in sodelovanje. Dobro delujoči izobraževalni sistemi lahko torej igrajo pomembno vlogo pri družbeni integraciji in pri prehodu v smeri inovativne družbe in družbe znanja.

Etnični odnosi v Sloveniji

Genov ob analizi situacije v Jugovzhodni Evropi omeni dve možni razlagi negativnih zunanjih dejavnikov nerazrešenih medetničnih odnosov. Prvi je etnična sestava družb – ki jo opiše kot manj pomembno – in druga je zapoznani proces vzpostavljanja nacije (Genov, 2004: 9–10). Ugotovimo lahko, da sta oba dejavnika pozitivno vplivala na medetnične odnose v Sloveniji. Prvič, populacija v Sloveniji je relativno homogena po svoji etnični sestavi, še posebej v primerjavi z drugimi nekdanjimi jugoslovanskimi republikami v obdobju razpada skupne države. Na zadnjem popisu prebivalstva leta 2002 se je 92.3 % vseh, ki so odgovorili na vprašanje o svoji nacionalnosti, opredelilo za Slovence/ke³. Srbi so

---

³ V tem popisu ni bilo treba opredeliti etnične pripadnosti. Skoraj 10 % prebivalstva se je odločilo, da se ne bo opredelilo. Zato je nemogoče natančno oceniti etnično

druga največja etnična skupina (2.2 %), sledijo jim Hrvati (2 %) in Bošnjaki (1.8 %) (SORS 2002)⁴. Vse druge etnične skupine so veliko manjše. Zaradi velikih pravic, ki jih uživajo, bi bilo potrebno omeniti tudi italijansko (0.13 %) in madžarsko skupnost (0.35 %), pa tudi romsko manjšino (0.18 %), ki jo zakonodaja na nekaterih področjih prav tako ščiti in ji daje določene pravice⁵. Drugič, slovenski narod se ni konstituiral skozi nasilna politična sredstva. Konstituiral se je v okviru Habsburške monarhije, kjer je slovensko nacionalno ozemlje predstavljalo relativno majhno, zaostalo in nepomembno provinco. Kljub temu, da je bil nemški jezik stoletja uradni jezik in tudi jezik izobraževanja, pa je slovenski jezik – ki je bil jezik nižjih slojev, kmečkega sloja in malih obrtnikov ter nekaterih intelektualcev – preživel in razvilo se je bogato kulturno življenje in tradicija, še posebej od začetka devetnajstega stoletja dalje. Boj za slovansko avtonomijo v okviru cesarstva se zato ni bil v politični sferi, ampak na področju kulture. Gre za fenomen 'slovenskega kulturnega sindroma'. Leta 1918 je Slovenija vstopila v Kraljevino SHS kot eden konstitutivnih narodov.

Zaradi pozitivnega vpliva različnih okoliščin, npr. etnične strukture in politične zgodovine, v Sloveniji ni bilo bistvenih medetničnih trenj. V primerjavi z drugimi post-socialističnimi državami, ki so nastale na

---

strukturo slovenske populacije.

⁴ Delež bošnjaške populacije smo izračunali s kombiniranjem tistih, ki so se opredelili kot Bošnjaki ali kot muslimani. Naj spomnimo, da so v nekdanji Jugoslaviji muslimansko prebivalstvo v Bosni in Hercegovini poimenovali po njihovi verski pripadnosti. Po razpadu države to poimenovanje počasi, vendar ne popolnoma, nadomešča termin Bošnjaki.

⁵ Ocenjuje se, da je romska manjšina mnogo večja. Popis je vključil tudi vprašanje o materinščini in 15 % prebivalcev več je kot materinščino opredelilo romski jezik. Zaradi njihovega življenjskega sloga (pogoste migracije, neregistrirana bivališča) jih je tudi težje registrirati in popisati. Zaradi stigme je tudi verjetno, da v popisu številni niso opredelili etnične pripadnosti. Tudi Romi poudarjajo, da se uspešnejši predstavniki, še posebej v mešanih zakonih, odmaknejo od skupnosti in prekinejo redne stike. Zato nekateri trdijo, da je romska manjšina celo do trikrat večja, kot kažejo popisni podatki.

pogorišču nekdanje SFRJ, Slovenija navzven izgleda kot razmeroma 'dolgočasen' primer. Omenimo lahko dva primera, povezana z medetničnimi odnosi, ki sta zbudila zanimanje javnosti⁶. Nadalje, med 18 javno financiranimi projekti v obdobju med 1994 in 2004 so se le trije ukvarjali z disruptivnimi in nasilnimi medetničnimi odnosi v Sloveniji. Vsi trije projekti so bili zgodovinske študije in so se ukvarjali z nasiljem fašističnega režima in pa z dejanji madžarskega pro-nacističnega režima med drugo svetovno vojno (SICRIS).

Kljub temu situacija na tem področju ni tako nesporna. Pregled literature v slovenskih knjižnicah pokaže zanimivo diskrepanco med velikostjo posamezne skupnosti in pa raziskovalnim interesom za to skupnost. Ob raziskovanju etničnih skupnosti se slovenski raziskovalci skoraj izključno osredotočajo na vprašanje slovenske manjšine v sosednjih državah v Italiji, Avstriji in na Madžarskem ter do neke mere na Hrvaškem (Kržišnik-Bukić, 1998; Kacin-Wohinz, 2000) ali pa na vprašanja etnične identitete na področjih z mešanim prebivalstvom (Nečak Luk and Jesih, 2000). Po drugi strani pa zadnji temeljit pregled situacije imigrantov iz nekdanjih jugoslovanskih republik sega še v začetke osemdesetih let prejšnjega stoletja (Mežnarić, 1982). Zato imamo razmeroma malo zanesljivih informacij o socialnem položaju srbske, hrvaške in drugih manjšin iz področij nekdanje Jugoslavije. Zelo malo vemo tudi o implementaciji kulturnih in izobraževalnih pravic za člane teh manjšin.

Ta raziskovalni in policy problem še pogloblja dejstvo, da zaradi zaščite osebnih podatkov in zaradi anti-diskriminacijske politike oblasti ne smejo beležiti in shranjevati podatkov o etnični pripadnosti državljanov. To velja tudi za šole in socialne službe. Zato je težko dobiti natančen vpogled v

---

⁶ Prvo je vprašanje romske manjšine, ki je po obsegu relativno majhna, toda socialno izključena in živi zelo specifični življenjski slog. Drugo je vprašanje 'izbrisanih', segmenta populacije, ki se ni rodila v Sloveniji, ampak večinoma v nekdanjih jugoslovanskih republikah.

situacijo. Le položaj dveh ustavno priznanih manjšin – italijanske in madžarske – je dobro raziskan.

Izobraževalne pravice etničnih manjšin v Sloveniji

Zgornja diskrepanca je posledica odnosa slovenske države do izobraževalnih in kulturnih pravic etničnih manjšin. Slovenski pravni sistem zagotavlja ekstenzivne pravice italijanski in madžarski manjšini. Že ustava iz leta 1947 – in tudi kasnejša iz 1974 – je zagotovila določene pravice za italijansko in madžarsko manjšino. Druge manjšine niso bile omenjene. Poosamosvojitvena zakonodaja in praksa sta nadaljevali z močno diferenciacijo med izobraževalnimi pravicami različnih etničnih manjšin glede na njihov izvor, pri čemer se je vzpostavila primarna razlika med 'avtohtonimi' in 'alohtonimi' manjšinami. Avtohtone manjšine bi lahko imenovali tudi kot tradicionalne manjšine, saj je ključna karakteristika ta, da so pripadniki le-te tradicionalno živeli na ozemlju današnje Republike Slovenije. Skozi desetletja se je pojavilo le nekaj zahtev po odpravi pravic avtohtonih manjšin. Devetak za obdobje 1970 in 1998 omenja le štiri take primere (Devetak 1999: 257).

Lahko bi rekli, da Slovenija priznava »dve in pol« avtohtone manjšine. Romska manjšina je zaščiten v slovenski ustavi in ker je tradicionalno živela na slovenskem ozemlju, uživa omejeno kulturno avtonomijo in posebne aranžmaje v osnovnošolskem izobraževanju. Po drugi strani pa italijanska in madžarska manjšina prejemata tudi teritorialno, funkcionalno, osebno in kulturno avtonomijo (Devetak, 1999: 255).

Katere so praktične posledice te diferenciacije? Najpomembnejša je ta, da nekatere dejansko zelo obsežne pravice uporablja zelo majhen segment prebivalstva.. Italijanska in madžarska manjšina obsegata po podatkih iz zadnjega popisa skupaj 8,501 prebivalcev, kar predstavlja

0.48 % celotnega prebivalstva. Skupaj z Romi je to uradno še vedno manj kot 12.000 prebivalcev ali 0.66 % slovenskega prebivalstva. Kar je bolj pomembno, je to, da italijanska in madžarska manjšina predstavljata le 6.8 % celotne manjšinske populacije v Sloveniji. Celo če vključimo romsko manjšino, lahko še vedno ugotovimo, da več kot 90 % neslovenske populacije ne prejema nobenih kolektivnih izobraževalnih ali drugih pravic. Te pravice, ki jih tako zunanji kot notranji opazovalci pogosto opisujejo kot eksemplarične (Žagar, 2004), dejansko ščitijo ne le zelo ozek segment celotne populacije – kar je legitimno in primerno – ampak tudi zgolj manjši segment celotne manjšinske populacije oz. populacije, ki se na zadnjem popisu ni opredelila kot slovenska.

Slovenske javnomnenjske raziskave (Toš ur., 1999), ki so bila opravljene v začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja, nakazujejo močno diferenciacijo stališč večinske populacije do starih tradicionalnih ali avtohtonih manjšin in do alohtonih manjšin iz republik bivše Jugoslavije. Glede različnih izobraževalnih, kulturnih in celo ekonomskih pravic lahko ugotovimo statistično značilno razliko med mnenji glede pravic, ki naj bi jih prejemale ti dve skupini manjšin. Naj omenimo, da je bila podpora najnižja ravno na področju pravice do izobraževanja v materinščini.

Lahko bi dejali, da italijanska in madžarska manjšina uživata izobraževalne pravice, ki so skladne z najvišjimi mednarodnimi standardi. Od osamosvojitve dalje se je slovenska zakonodaja, ki ureja izobraževalni sistem, znatno spremenila, z namenom upoštevati nov razvoj na področju izobraževanja kot tudi zahteve, ki izhajajo iz sprememb v mednarodnem okolju.

Posebne pravice in zaščita narodnih manjšin so vključene že v slovensko zakonodajo. Peti člen Ustave RS zagotavlja zaščito avtohtonih manjšin in posebej omenja italijansko in madžarsko. Prav tako določa, da sta

italijanski in madžarski jezik – skupaj s slovenskim – uradna jezika na območjih, kjer ti dve skupnosti tradicionalno živita. Med drugimi kulturnimi, ekonomskimi in političnimi pravicami, 64. člen zagotavlja pravico do izobraževanja v materinščini, kar financira Republika Slovenija. To implicira, da imata italijanska in madžarska manjšina pravico do javne mreže izobraževalnih ustanov, v katerih izobraževalni proces poteka v njihovem jeziku. To omrežje je bilo vzpostavljeno za obe manjšini. Madžarska manjšina je organizirala enajst dvojezičnih vrtcev, šest osnovnih šol in eno srednjo šolo. Italijanska manjšina se izobražuje v devetih osnovnih šolah in treh srednjih šolah, v katerih je italijanski jezik edini jezik izobraževanja.

Na podlagi *Zakona o samoupravnih narodnih skupnostih* imata obe manjšini pravico in obveznost aktivnega sodelovanja v načrtovanju in organizaciji izobraževalnih procesov. *Zakon o posebnih pravicah italijanske in madžarske narodne skupnosti na področju vzgoje in izobraževanja*, ki je bil sprejet leta 2001 (zamenjal je zakon iz leta 1982), je dodatno razdelal izvrševanje teh pravic na vseh nivojih od predšolskega do srednješolskega izobraževanja. Ta zakon je tudi določil slovenski jezik kot drugi jezik za člane teh dveh skupnosti. Določil je tudi, da izobraževalnih programov, ki se izvajajo v izobraževalnih ustanovah teh dveh skupnosti, ni možno sprejeti brez soglasja predstavnikov manjšin. Te pravice se zagotavljajo le v krajih, v katerih tradicionalno prebivajo člani italijanske in madžarske manjšine. Vendar pa so dolžne tudi srednje šole izven območja teh dveh skupnosti ponuditi brezplačen dodatni pouk jezika manjšin, v kolikor je vsaj pet dijakov iz teh dveh manjšin. Vsa dokumentacija, ki jo izdajo manjšinske izobraževalne ustanove, je dvojezična. Kolektivne pravice teh dveh manjšin ščitijo tudi drugi relevantni zakoni, ki urejajo področje vzgoje in izobraževanja: *Zakon o organizaciji in financiranju vzgoje in izobraževanja*, *Zakon o vrtcih*, *Zakon o osnovni šoli*, *Zakon o poklicnem in strokovnem izobraževanju* in

Zakon o maturi. Ob upoštevanju te ureditve se zlahka strinjamo z naslednjim opisom situacije v Sloveniji: »Ustavna zagotovila za varovanje človekovih pravic in temeljnih svoboščin odsevajo najvišje sodobne mednarodne standarde, pozitivne rešitve in izkušnje iz ustav in zakonodaje drugih držav, pa tudi trenutni razvoj teorije demokracije in človekovih pravic« (Žagar, 2004: 83).

Težava je v tem, da ta izjava, ki opisuje situacijo v Sloveniji, pravilno opisuje le primer italijanske in madžarske manjšine. Pri drugih – tudi avtohtonih – manjšinah je situacija precej drugačna. Zaradi dogodkov med in po drugi svetovni vojni je bilo vprašanje nemške manjšine v zadnjih desetletjih zanemarjeno. Slovenija je bila več stoletij del Habsburške monarhije, zaradi česar je na njenem ozemlju obstajala znatna avtohtona nemško govoreča manjšina vse do konca druge svetovne vojne. Med in po drugi svetovni vojni pa se je ta manjšina znatno zmanjšala. To je bilo deloma posledica splošnega sovraštva večinske slovenske populacije, še bolj pa posledica zakonodaje, ki je urejala nacionalizacijo celotnega nemškega premoženja kot posledico njihove 'kolektivne krivde'. Večina avtohtonih Nemcev je emigrirala v Avstrijo, Nemčijo in Združene države Amerike. V Sloveniji je lahko ostal le zelo majhen del 'lojalnih' Nemcev, ki mu je bilo dovoljeno zadržati del lastnine⁷.

Nemška manjšina ni bila temelj pravnih ali političnih razprav do začetka

---

⁷ Nemška manjšina ima pester izvor. Ruralni Nemci so se na današnjem slovenskem ozemlju začeli naseljevati že v začetku 14. stoletja. Ta manjšina je živela v zaokroženem in izoliranem jezikovnem otoku, ločeno od preostanka nemško-govorečega ozemlja. Skozi stoletja se je njihov jezik razvil v poseben dialekt, kočevščino ("Gotscheer"), ki ga drugi Nemci zelo težko razumejo. Drugi segmenti nemške populacije so povečini živeli v slovenskih mestih. Večina Kočevarjev je zapustila tradicionalna ozemlja med drugo svetovno vojno kot del sporazuma med fašističnimi in nacističnimi oblastmi, saj so se njihova ozemlja nahajala na italijanskem okupacijskem območju.

devetdesetih let prejšnjega stoletja. In ni prejela nobene kolektivne zaščite. Toda po osamosvojitvi se je vprašanje nemške manjšine znova vzpostavilo in za nekaj časa celo postalo vprašanje bilateralnih mednarodnih odnosov med Slovenijo in Avstrijo. Zgodovinska raziskava, ki jo je financirala avstrijska vlada, *The Deutschsprachige Volksgruppe in Slowenien* (Karner, 1998), naj bi pokazala, ali nemško govoreča manjšina v Sloveniji sploh še obstaja. Raziskava je dejansko ugotovila obstoj majhne nemško govoreče manjšine. To je do neke mere potrdilo slovensko raziskovanje, ki se je osredotočilo na obdobje med 1941 in 1955, ki je prav tako pokazalo, da v Sloveniji obstajajo 'ostanki ostankov' nemške manjšine, ki je razpršena po državi (Nečak, 1998).

Zaradi specifičnih zgodovinskih okoliščin (migracija iz njihovih tradicionalnih območij med drugo svetovno vojno) in do neke mere zaradi majhnega števila (čeprav z upoštevanjem slovenske ustave število ne bi smelo biti vprašanje) nemška manjšina ni prejela nobenih posebnih pravic ali zaščite. Dandanes člani te skupnosti, ki so organizirani v društvih, izvajajo različne kulturne in izobraževalne dejavnosti, še posebej učenje nemškega jezika in tudi kočevskega dialekta, z namenom zaščite njihove kulturne dediščine. Ministrstvo za kulturo (in ne ministrstvo, pristojno za izobraževanje) namenja skromna finančna sredstva za sofinanciranje teh aktivnosti. Zato bi lahko rekli, da zaščita te majhne avtohtone skupnosti ne zagotavlja njihove kolektivne, ampak izključno njihove individualne pravice. (61. člen ustave).

Romska manjšina je prav tako avtohtona na slovenskem ozemlju. Ta položaj ji deloma priznava tudi Republika Slovenija v svoji ustavi, čeprav njihove izobraževalne in kulturne pravice niso tako razvite kot v primeru italijanske in madžarske manjšine. Trdili bi lahko, da je to predvsem posledica dejstva, da predstavljajo specifičen segment populacije, za katerega je značilna občasno ekstremna socialna izključenost in zelo

specifični življenjski slog. Marginalnost romske populacije se odraža na vseh področjih življenja, vključno s situacijo na področju izobraževanja. To se odraža tudi v tem, da slovenska ustava v 65. členu zagotavlja posebne pravice in zaščito romski manjšini, vendar pa je to besedilo zelo kratko in skopo: »Položaj in posebne pravice romske skupnosti, ki živi v Sloveniji, ureja zakon«. Ta zakon je bil sprejet šele leta 2007.

To je tudi posledica dejstva, da romska situacija ni bila percipirana kot nacionalni problem. Pri tem ne gre le za njihovo razmeroma majhno število, temveč lahko razlog za takšno stanje iščemo še bolj v njihovi koncentraciji v le dveh regijah, na Dolenjskem in v Prekmurju. Še več, njihov socio-ekonomski položaj in situacija na področju izobraževanja je v Prekmurju do neke mere – čeprav ne zelo izrazito – boljša, kar pomeni, da se večina težav in pa konfliktov med večinskim in romskim prebivalstvom zgodi v eni regiji.

V preteklih desetletjih je država v poskuse izobraževanja romskih otrok in odraslih investirala znatne resurse. Včasih so bili romski otroci integrirani v razrede z večinsko populacijo, včasih pa so se izobraževali v izključno romskih razredih. V predšolskem izobraževanju se običajno vključijo v vrtce v bližini naselij. V zadnjem obdobju je bilo nekaj (uspešnih) poskusov odpiranja vrtcev v njihovih naseljih. Država zagotavlja dodatne finančne vire za individualno in skupinsko delo z romskimi otroki in tudi odraslimi. Pri tem financira skupine, ki so manjše, kot to velja za večinsko prebivalstvo, s financiranjem njihovih ekskurzij, subvencioniranjem obrokov, didaktične opreme itd. Vendar pa ne moremo trditi, da so bile te in še nekatere druge politike do sedaj izrazito uspešne, saj se z njimi ne dotaknejo dejanskih problemov:

A. Država neprestano poskuša s pristopom od zgoraj navzdol, pri čemer ne upošteva specifike romske kulture in jezika. Romski otroci imajo

specifično znanje in kognitivne strukture zaradi precej drugačne primarne socializacije. Kar je posebej pomembno, imajo drugačne delovne navade, ki zahtevajo drugačne in tudi bolj inovativne pristope k poučevanju. Nadalje, ne moremo govoriti o sistematičnih politikah v smeri integracije romske manjšine, saj je bilo na tem področju preveč sprememb in diskontinuitet.

B. Romski otroci imajo zelo nizek nivo znanja slovenskega jezika, ko vstopijo v osnovno šolo, običajno pri šestih letih. To je ena ključnih ovir pri uspešni participaciji v izobraževalnem procesu. Kurikulum je bil oblikovan brez upoštevanja tega enostavnega in pomembnega dejstva. Zato so romski otroci še manj motivirani za obiskovanje pouka. Učitelji tudi niso dovolj kvalificirani za poučevanje slovenskega jezika kot drugega jezika.

C. Poskusi v smeri večje integracije se osredotočijo le na romsko skupnost. Večinska populacija skozi izobraževalne vsebine ne dobi posebnih vsebin s tega področja, s tem pa država zamuja priložnosti za zmanjšanje stigme, povezane z romsko identiteto, ki jih ponujajo mehanizmi sekundarne socializacije.

Rezultati teh politik, če jih merimo z izobraževalnimi dosežki romske populacije, so dejansko zelo skromni. Le majhen delež romskih otrok je vključen v vrtce, kjer se večini ponuja prva priložnost za sistematičen stik s slovenskim jezikom in z večinsko kulturo. Stopnja neuspešnosti v osnovni šoli je izjemno visoka. Še danes je povsem običajno, če romski otrok izobraževanje zaključi z le štirimi leti osnovne šole. Zelo malo jih vstopi v srednjo šolo. Kar pa se tiče visokošolskega izobraževanja, ima po podatkih Zveze Romov Slovenije le sedem članov te manjšine zaključeno visokošolsko izobrazbo. Zato je naslednja skupna izjava Slovenije in EU iz dokumenta *Skupni memorandum o socialnem vključevanju* kljub določeni

kritičnosti razmeroma mila: »Trenutno stanje trga dela v Sloveniji ni posebej naklonjeno Romom. Zaradi pomanjkanja osnovnih kvalifikacij, funkcionalne nepismenosti in tudi predsodkov delodajalcev je delovna aktivnost Romov precej manjša od tiste pri večinskem prebivalstvu v Sloveniji, redna zaposlitev je redka in prevladujejo neredne oblike dela (točnih podatkov ni, na voljo so le ocene) (*Skupni memorandum o socialnem vključevanju* 2003: 6). Dodatna težava, s katero se ni sistematično ukvarjalo in je nerešena, je izobraževanje tistih Romov, ki niso uradno prijavili bivališča in imajo v nekaterih primerih neurejeno celo državljanstvo. Podatki o tem niso dosegljivi, vendar pa lahko na temelju nesistematične in anekdotične evidence predpostavimo, da nekateri med temi otroki sploh ne obiskujejo pouka, saj s tem skupaj s starši tvegajo izgon iz države.

Položaj ekonomskih migrantov ali njihovih potomcev je zbudil precej manj pozornosti, tako s strani raziskovalcev kot s strani politike. Kljub njihovi velikosti – so največje manjšine v Sloveniji – jim zakonodaja s področja izobraževanja ne podeljuje nobenih kolektivnih pravic ali posebne zaščite. Te manjšine seveda lahko oblikujejo svoje kulturne in izobraževalne programe, ki jih lahko sofinancira država. Vendar pa ustava ščiti izključno njihove individualne pravice.

Vendar pa bi bilo potrebno ugotoviti, ali bi določeni segmenti te populacije lahko bili upravičeni zaščite kot avtohtona etnična manjšina. Tu bi lahko omenili srbsko, hrvaško in morda tudi črnogorsko manjšino. Srbi in v precej manjši meri tudi Črnogorci so se na današnjem slovenskem ozemlju naselili že v začetku šestnajstega stoletja, ko so pribežali pred turško vojsko. Te skupine so se naselile v današnji Beli krajini, kjer so ustanovili celo vrsto naselij, ki so do današnjih dni ohranila njihova specifična srbska imena. Čeprav je ta skupnost razmeroma majhna, je ohranila svojo identiteto. Popis prebivalstva iz leta 1931 je

pokazal, da je na tem območju živel skoraj 7.000 ljudi pravoslavne vere⁸. Po drugi svetovni vojni je prišlo do bolj intenzivnih notranjih ekonomskih migracij v okviru Jugoslavije in po popisu iz leta 1953 je v Sloveniji živel več kot 11.000 Srbov. Obstaja celo zgodovina poskusov izobraževanja v srbskem jeziku. Zgodovinski viri omenjajo ustanovitev osnovne šole, v kateri je bil srbski jezik edini jezik poučevanja. To se je prekinilo šele v šestdesetih letih dvajsetega stoletja. Zaradi ekonomskih migracij so nekatere osnovne šole tudi izvajale pouk v t. i. srbohrvaškem jeziku. S to prakso se je prekinilo po osamosvojitvi.

Prav tako bi lahko tudi del hrvaške manjšine opisali kot avtohtono. Hrvati se na slovensko ozemlje niso selili le v obdobju intenzivnih ekonomskih migracij v nekdanji Jugoslaviji, ampak so tradicionalno živeli na obeh straneh današnje razmeroma dolge meje med Slovenijo in Hrvaško. Raziskave so pokazale, da je prebivalstvo mešano na obeh straneh meje (Kržišnik-Bukić, 1996).

Vse te manjšine ne prejemajo nobene kolektivne zaščite. Ko je Slovenija podpisovala *Okvirno konvencijo za varstvo narodnih manjšin*, si je pridržala pravico in je uveljavljanje konvencije omejila na italijansko, madžarsko in romsko manjšino.

Etnične manjšine in izobraževanje v strateških dokumentih

Začeli smo s premiso, da je menedžment medetničnih odnosov pomemben del celovite razvojne strategije vsake države. Zato bomo sedaj na kratko pregledali tri med najpomembnejšimi strateškimi dokumenti, pri čemur bomo posebej osredotočili na pozornost, ki jo ti

---

⁸ Ker je bilo prebivalstvo na današnjem slovenskem ozemlju deležno intenzivnega pokristjanjevanja od devetega stoletja dalje, ta številka precej natančno pokaže številčnost srbske in črnogorske populacije.

dokumenti namenajo vprašanju kulturnih in izobraževalnih pravic etničnih skupnosti. Zakaj je analiza teh dokumentov pomembna? Ti dokumenti lahko izvajajo dve funkciji. Prvič, delujejo lahko kot orodje za redukcijo družbene kompleksnosti. To pomeni, da strategija reducira policy opcije, ki so na razpolago posamezni družbi, na tiste, ki so najbolj pomembne. V optimalnem primeru lahko pomaga oblikovati avtentični ali vsaj deklarativni konsenz o ciljih, ki jih bo potrebno oblikovati v prihodnosti. Drugič, strategija lahko deluje kot orodje za usmerjanje družbenih sprememb. Ob implementaciji strategij lahko začnemo ustvarjati nadzor nad razvojem, ki je skladen s širšimi razvojnimi trendi in trajektorijami. To je zelo pomembno v kontekstu 'path-dependency' pristopa k proučevanju izobraževalnih pravic etničnih manjšin v Sloveniji. Za namen tega teksta bomo pregledali štiri take dokumente. Zanima nas, ali je vprašanje etničnih manjšin sploh dojeto kot pomembno policy vprašanje in kako se namerava država soočiti s temi vprašanji v dogledni priložnosti.

Prvi dokument, ki smo ga pregledali, je *Strategija gospodarskega razvoja Slovenije 2001–2006*. Ta dokument je po svoji vsebini zaradi svojega fokusa zelo tehnične narave. Kljub temu pa je v svojem obdobju predstavljal ključni strateški referenčni okvir in je vključeval tudi pomembno poglavje o socialnih vidikih razvoja. V tem dokumentu problematika izobraževanja etničnih manjšin ni omenjena niti z besedo, kar je do neke mere presenetljivo, če upoštevamo, da etnične manjšine predstavljajo okoli 10 % slovenske populacije. Situacija je le malce drugačna v novejšem dokumentu z naslovom *Strategija razvoja Slovenije*, ki traja do leta 2013. V tem precej širokem programu lahko opazimo sledi spoznanja, da se ob upoštevanju etničnih manjšin ne moremo osredotočiti le na italijansko in madžarsko manjšino, ampak je potrebno upoštevati tudi druge. Ena od petih razvojnih prioritiet je tudi razvoj nacionalne identitete in kulture, kar pomeni tudi »spodbujati kulturni

razvoj italijanske in madžarske narodne skupnosti, romske in drugih manjšinskih skupnosti v Sloveniji ter priseljencev ...» (2005: 42, poudarki so dodani). Vendar pa v tistih delih dokumenta, ki določajo specifične politike, ne zasledimo nobenih predvidenih ukrepov za ukvarjanje s temi vidiki. To dejansko pomeni, da dokument nima nobenih praktičnih implikacij za manjšine. Še več, posebno poglavje, ki se ukvarja z izobraževalnimi politikami, sploh ne omenja izobraževanja etničnih manjšin. Omenja se krepitev integracije in vključenosti marginalnih skupin, kar bi lahko do neke mere koreliralo s tem, in pa »Evropska dimenzija« ukvarjanja z večkulturnostjo.

Etnične manjšine skoraj popolnoma ignorirajo tudi ostali relevantni dokumenti ali načrti, ki smo jih pregledali za namen tega teksta, npr. *Nacionalni akcijski načrt o socialnem vključevanju* (2004—2006) ali *Program boja proti revščini in socialni izključenosti* (2000). Celo mednarodni dokumenti kot npr. *Skupni memorandum o socialnem vključevanju*, ki sta ga podpisali Slovenija in Evropska unija in vključuje poglavje o izobraževanju in ranljivih skupinah, se ne dotakne teh vprašanj.

Zaključek: Aktivacija družbe s prehodom od asimilacijske k pluralistični družbi

Izobraževalne pravice etničnih manjšin so pomembne tako z vidika manjšin ko tudi večine. Za manjšine lahko rečemo, da izobraževalne politike določijo njihovo vlogo v določeni družbi: »Nevtralni izobraževalni proces ne obstaja. Izobraževanje deluje kot instrument, ki se ga uporablja za spodbujanje integracije mlajše generacije v logiko sedanjega sistema in v njo vnaša konformizem ali pa postane 'praksa svobode', sredstvo, s katerim se moški in ženske kritično in kreativno ukvarjajo z realnostjo in odkrivajo, kako lahko sodelujejo v transformaciji njihovega sveta.«

(Freire, 1972). Kar pa se tiče slovenske večine je pomembno, da bo slovenska družba pripravljena na integracijo bodočih imigrantov, tako tistih, ki bodo prišli kot iskalci azila, ko tudi tistih, ki jih bodo slovenska podjetja privabila kot potrebno delovno silo. Mednarodne primerjalne študije, v katerih je sodelovala Slovenija, kot tudi naš pregled trenutne situacije in relevantnih strateških dokumentov jasno nakazujejo, da Slovenija ni pripravljena na to, da bi se soočila s tem pomembnim izzivom. »Nove imigrantske skupine ... so do sedaj v nacionalnih politikah v centralni Evropi prejele primerjalno malo pozornost, razen v kontekstu nadzora imigracij.« (Broekhoef et al. 2003: 31). Torej lahko trdimo, da je položaj alohtonih manjšin le simptom ali splošna indikacija bolj temeljnega problema, ki se bo pojavil v prihodnosti, ko bo potrebno integrirati naraščajoče število imigrantov.

Razlikovanje med 'avtohtonimi' in 'alohtonimi' manjšinami postaja čedalje bolj opazno. Ugotovitve novejšega pregleda izobraževalnih politik in njihovih vplivov na manjšine v številnih srednje- in vzhodnoevropskih državah, tudi v Sloveniji, so jasno pokazale, da vlagajo znatne napore in imajo obsežne izkušnje – ki v večini primerov segajo desetletja v preteklost – pri zagotavljanju visoko kakovostnega izobraževanja etničnim manjšinam. Vendar pa je ta študija tudi jasno pokazala, v nasprotju z nekaterimi ozko pravnimiškimi (npr. Žagar, 2004), da nekatere skupine prejema veliko višjo stopnjo zaščite in imajo boljše pogoje od drugih. Večina držav se osredotoča skoraj izključno na zagotavljanje izobraževanja nacionalnim manjšinam in v manjši meri tudi romski populaciji. Te avtohtone manjšine imajo dolgo zgodovino prisotnosti v teh državah, v katerih uživajo močno zaščito tako v nacionalni kot v mednarodni zakonodaji.

Ta diferenciacija je zelo močna tudi v Sloveniji. Še več, medtem ko so avtohtone manjšine v večini vzhodnoevropskih držav relativno velike, to v Sloveniji ne drži. Po drugi strani pa ta politika ne upošteva dokaj

pomembnega vprašanja spremenjenih demografskih okoliščin, ki so jih povzročile ekonomske imigracije. Broekhoef poda zanimiv primer: »... med leti 1953 in 2002 se je število Madžarov v Sloveniji skrčilo iz 11.019 na 6.243, v istem obdobju pa je število Albancev zraslo iz 169 na 6.186. Čeprav sta ti skupini sedaj podobne velikosti, obstajajo ekstenzivne izobraževalne ureditve za madžarsko govorečo skupnost, ne pa tudi za albansko ali za katerokoli novejšo imigrantsko skupino.« (Broekhoef, 2003: 7)

Ta primer in naša analiza nakaže ugotovitev, da se slovenska izobraževalna politika ne zaveda izjemnih sprememb, ki se dogajajo v njenem okolju in potrebe po reakciji na te spremembe. Ta nezmožnost prilagajanja na čedalje večjo diverzifikacijo populacije je splošna šibkost evropskih izobraževalnih sistemov (Polechova, 2003). Lahko bi dejali, da Slovenija tudi v tem primeru sledi evropskim trendom ... Vendar pa obstajajo številne možnosti za izboljšanje. Na primer, v slovenskih predšolskih ustanovah je nova zakonodaja in kurikulum že premaknil tradicionalni fokus od priprave otrok na osnovno šolo v smeri bolj kreativnih pristopov, ki otrokom omogočajo razvijanje lastnih interesov (Pavlovec, 2003). Prav tako je pomembno, da je lahko šola element za spodbujanje medsebojnega zaupanja in sodelovanja med predstavniki manjšinske in večinske populacije. Osnova za delo z družinami tekom izobraževalnega procesa je vzajemno zaupanje med starši, predstavniki manjšine in učitelji, ki so običajno predstavniki večine (Čačinovič Vogrinčič, 2003). Enosmerna komunikacija uniči medsebojno zaupanje. Razmerje medsebojnega zaupanja se lahko ustvari le skozi skupno razumevanje problema in s pomočjo dialoga, ki omogoča skupno razumevanje problema in ustvarjanje možnih pristopov k njegovemu reševanju.

Ali izobraževalne politike prispevajo k tranziciji Slovenije v smeri aktivne,

integrativne in pluralistične družbe, v kateri lahko vsi akterji aktivno sodelujejo pri reševanju problemov, ki temelji na dialogu in medsebojnem povezovanju? Polechova (2003: 20–21) ločuje med štirimi tipi družbe glede na odnos med manjšino in večino. Prva je *diskriminatorna* družba, kjer se razlike med večino in manjšino poudarjajo in prihaja le do zelo omejenih poskusov mešanja med obema. Posledica je neravnovesje resursov in moči. Druga je *opresivna* družba, v kateri se jezik in kultura manjšine ignorirata. Otroke manjšine se sili k uporabi jezika večine, njihovega drugega jezika, kar ima za posledico slabše izobraževalne dosežke in neravnovesje moči in resursov. Tretja je *asimilacijska* družba, v kateri je jezik manjšine zaradi instrumentalnih razlogov, interes večine pa je omejen na posamezne podrobnosti. V takem okolju jezik manjšine ni pomemben in od učencev iz manjšine se pričakuje, da se bodo naučili jezika večine, ki je tudi jezik poučevanja. Posledica so znova slabši izobraževalni dosežki in neravnovesje moči in resursov. Nazadnje, obstaja tudi idealni model *pluralistične* družbe, v kateri so vsi jeziki in kulture obravnavani enako, tako v smislu statusa kot tudi pomena. Zato imajo tudi študenti manjšin možnost realizirati osebni potencial, kar vodi k družbeni komunikaciji, integraciji in enakosti dostopa do resursov in moči. Na temelju našega kratkega pregleda lahko postavimo tezo, da je Slovenija trenutno *opresivna* v odnosu do večjega dela manjšinskih populacij, ki jih država ignorira v svojih izobraževalnih politikah. Do italijanske in madžarske manjšine pa je vzpostavila odnos, ki bi ga lahko umestili med modela *asimilacijske* in *pluralistične* družbe.

Za izboljšanje razvojnih performanc je potreben močan premik v smeri pluralistične družbe. Zato bi bil potreben sistematičen napor za integracijo etničnih manjšin v slovensko družbo, pri čemer igrajo ravno izobraževalni procesi ključno vlogo. Te politike bi morale postati del slovenskih razvojnih strategij. Prehod v pluralistično družbo je dolgotrajen proces učenja. To so občutile tudi zahodnoevropske družbe.

Zato je nujno potrebno, da se Slovenija začne prilagajati na novo realnost, nenazadnje tudi zato, da se bo lahko pravočasno pripravila na pričakovano povečanje migracij, v katerih ne bo več tranzitna država, ampak bo postala ciljna država. Ta učni proces bi morala začeti z dvema korakoma. Prvič, v kontekstu izobraževalnih procesov bi bilo potrebno odpraviti razliko v odnosu do avtohtonih in alohtonih manjšin. Drugič, vsebine, povezane z etničnimi manjšinami in medetničnimi odnosi, bi morale postati del učne vsebine tudi večinske populacije, s čimer bi spodbujali vzajemno spoštovanje za skupne norme in vrednote kohabitacije, tolerance in pravice za ohranitev etnične identitete. To bi bilo potrebno podpreti z antidiskriminacijsko zakonodajo, pozitivno zaščito kolektivnih pravic vseh manjšin in uporabo množičnih medijev za osveščanje javnosti. Država bi morala težiti k razvoju 'medkulturnih kompetenc', ki jih definira volja po znanju o kulturi, jeziku, običajih drugih etničnih skupin. To bi bilo potrebno dosežati s sredstvi sekundarne socializacije, v okviru katerih igrajo izobraževalni sistemi zelo pomembno vlogo. Torej ne le pri zagotavljanju izobraževalnih potreb manjšin, ampak tudi pri zmožnostih obeh segmentov populacije za medsebojno razumevanje in spoštovanje.

Literatura:

Adam, Frane, Matej Makarovič, Borut Rončević and Matevž Tomšič (2005): *The Challenges of Sustained Development: The Role of Socio-Cultural Factors in East-Central Europe*. Budapest and New York: CEU Press.

Broekhoeft, Kees (2003): 'Introduction'. In: Kees Broekhoeft ed. *Ethnic and Cultural Minorities in Education: Impressions from Research, Policy and Practice in the Czech Republic, Hungary, the Netherlands, Poland, Slovenia*. Utrecht: Sardes educational services, pp. 7–12.

Broekhof, Kees, Mieke den Elt and Jo Klopprogge (2003) *Preparing for the*

Future: Minorities, Migration and Integration Policies in Western and Central European Countries: Backgrounds, trends and prospects. Utrecht: Sardes educational services.

Chiesi, Antonio (2004): 'Social Cohesion and Related Concepts'. In: Nikolai Genov. Ed. *Advances in Sociological Knowledge over Half a Century.* Wiesbaden: Verlag für Sozialwissenschaften, pp. 205–221.

Čačinovič Vogrinčič, Gabi (2003): 'Counselling Parents and Pupils: Insight from Social Work Theory and Practice'. In: Kees Broekhoef. Ed. *Ethnic and Cultural Minorities in Education: Impressions from Research, Policy and Practice in the Czech Republic, Hungary, the Netherlands, Poland, Slovenia.* Utrecht: Sardes educational services, pp. 79–85.

Crozier, Michel (1970): *La société bloquée.* Paris: Le Seuil.

Devetak, Silvo (1999): *Pravica do različnosti: pravno varstvo manjšin v Evropi.* Maribor: ECERS.

Etzioni, Amitai (1968): *The Active Society: a Theory of Societal and Political Processes.* London: Collier-Macmillan, New York: Free Press.

Freire, Paulo (2000): *Pedagogy of the Oppressed.* London: Penguin Books.

Genov, Nikolai (2004): 'Introduction: Ethnic Minorities in South Eastern Europe: Normative Regulations and Social Reality'. In: Nikolai Genov ed. *Ethnic Relations in South Eastern Europe.* Münster: LITlin, pp. 9–32.

The Global Competitiveness Report 2006–2007. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

World competitiveness yearbook 2007. Lausanne: IMD.

Human Development Report 2005. New York, Oxford: Oxford University Press.

Joint Memorandum on Social Inclusion in Slovenia; Brussels, 18. December 2003.

Kacin-Wohinz, Milica ed. (2000): *Zgodovina Slovencev v Italiji 1866–2000*. Ljubljana: Nova revija.

Karner, Stefan (1998): *Die Deutschsprachige Volksgruppe In Slowenien. Aspekte Ihrer Entwicklung. 1939–1997*. Dunaj and Celovec: Verlag Hermagoras/Mohorjeva družba.

Kržišnik-Bukić, Vera (1996): 'Hrvati po narodnostni opredelitvi in po materinem jeziku v [naseljenih] obmejnih slovenskih občin s Hrvaško pred razpadom Jugoslavije'. *Matica*, Vol. 2, No. 9, pp. 3.

Kržišnik-Bukić, Vera (1998): 'Slovenci na Hrvaškem in slovensko narodno vprašanje'. *Razprave in gradivo*, No. 33, pp. 7–30.

Makarovič, Matej (2001): *Usmerjanje modernih družb*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Makarovič, Matej in Rončević, Borut (2009): *Managing Interethnic Relations: Social Systems Perspective*. Moscow: Variant.

Messner, Dirk (1997): *The Network Society: Economic Development and International Competitiveness as Problems of Social Governance*. London: Frank Cass.

Mežnarić, Silva (1982): *Delavci iz drugih jugoslovanskih republik in pokrajin v Slovenij: Slovenija kot sprejemna družba*. Ljubljana: Raziskovalni center za samoupravljanje RS ZSS.

Mrkaić, Mićo (2002): 'The Growth of Total Factor Productivity in Slovenia'. *Post-communist Economies*, Vol. 14, No. 4, pp. 445–454.

Nacionalni akcijski načrt o socialnem vključevanju 2004–2006. Republika Slovenija, Ljubljana.

Nacionalni program izobraževanja odraslih: strokovne podlage /National Programme for the Education of the Adult/ (1998) Ljubljana: Slovenian Institute for Adult Education.

Nećak Luk, Albina and Boris Jesih. Eds. (1998): *Medetnični odnosi in etnična identiteta v slovenskem etničnem prostoru I*, Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja.

Nećak Luk, Albina and Boris Jesih. Eds. (2000): *Medetnični odnosi in etnična identiteta v slovenskem etničnem prostoru. 2.* Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja.

Nećak, Dušan (1998): 'Nemci na Slovenskem 1941–1955: izsledki projekta'. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.

Pavlovec, Alenka (2003): 'Pre-school education policy and practice'. In: Kees Broekhoeff. Ed. *Ethnic and Cultural Minorities in Education: Impressions from Research, Policy and Practice in the Czech Republic, Hungary, the Netherlands, Poland, Slovenia*. Utrecht: Sardes educational services, pp. 63–66.

Polechova Pavla (2003): 'Language policy, practice and international research'. In: Kees Broekhoeff. Ed. *Ethnic and Cultural Minorities in Education: Impressions from Research, Policy and Practice in the Czech Republic, Hungary, the Netherlands, Poland, Slovenia*. Utrecht : Sardes educational services, pp. 15–24.

Program boja proti revščini in socialni izključenosti Ljubljana, RS, MDDSZ /Programme Against Poverty and Social Exclusion/ (2000) Republika Slovenija, Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve.

Ritzen, Joseph and Michael Woolcock (2000): 'Social Cohesion, Public Policy, and Economic Growth'. Paper presented as the *Annual Bank Conference on Development Economics (World Bank)* in Paris, 26.–28. June.

Rončević, Borut (2008): *Strateško usmerjanje v razvojni družbi*. Nova Gorica: Fakulteta za uporabne družbene študije.

Rupnik, Jacques (1999): 'The Postcommunist Divide'. *Journal of Democracy*, Vol. 10, No. 1, pp. 57–62.

Strategija gospodarskega razvoja Slovenije 2001–2006 /Strategy for the Economic Development of Slovenia 2001–2006/ (2001) Ljubljana: Urad za makroekonomske analize in razvoj.

Strategija razvoja Slovenije (2004). Ljubljana: Vlada Republike Slovenije in Urad za makroekonomske analize in razvoj.

Strategija vzgoje in izobraževanja Romov v Republiki Sloveniji – Predlog (2004). Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport.

Toš, Niko ur. (1999): *Vrednote v prehodu II. Slovensko javno mnenje 1990–1998*. Ljubljana: IDV – CJMMK.

Žagar, Mitja (2004): 'Ethnic minorities in Croatia and Slovenia'. In: Nikolai Genov. Ed. *Ethnic Relations in South Eastern Europe*. Münster: LIT, pp. 66–96.